

Filozófia „itt és most”

BALOGH ISTVÁN: ÁRUTERMELES, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG

Van-e fontosabb, izgalmasabb kérdése a mának, mint reformfolyamatunk megújítása? Örömmel konstatálhatjuk: reformirodalmunk újabb jelentős kötettel gyarapodott. Csaknem évtizedes kutatómunka kiérlelt gyümölcse ez a mostani tanulmánykötet. Mint a könyv címéből is kitűnik, Balogh István ezúttal a szocializmusbeli árutermelés filozófiai és fejlődéstörténeti analizisére tesz kísérletet. A mű olvasása számos kérdés végiggondolására nyújt lehetőséget, amely e témakörrel kapcsolatban több — talán már lezártnak tűnő — következtetés újbóli megvitatására készítheti társadalomtudományi gondolkodásunkat.

Mindmáig nem rendelkezünk a szocializmus olyan elméleti leírásával, melyben az árúviszonyok kibontakoztatását célzó gyakorlati lépések az elméletben mintegy progresszív, előrehaladó folyamat összetartozó és szükségszerű lépései szerepelnének — állapítja meg Balogh István tanulmánykötetének előszavában. Nem a merészség, még csak nem is az eredetiség hiányzik, hanem elsősorban és főként az az elméleti igény, hogy mérlegre tegyük: a javasolt gazdasági, gazdaságpolitikai, intézményi változtatások milyen összefüggésben állnak majd szocialista társadalmunk egészével, s milyen irányban változtatják meg társadalmunk alapviszonyait, jellegét — folytatja gondolatmenetét a kötet zárótanulmányában (*Árutermelés, szocialista tulajdonviszonyok és a reformok*).

Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* című művében elsőként tett kísérletet a szocializmus konkrét viszonyainak és perspektíváinak filozófiai elemzésére, a mű alapvető ellentmondása viszont éppen a szocializmus és a kommunizmus közötti közvetlen átmenet tételezése. Lukács mély meggyőződése ugyanis, hogy immár lehetséges a kommunizmus alapviszonyainak filozófiai szintű megragadása — emeli ki a szerző. Lényegesnek tartja annak érzékeltetését is, hogy amikor Lukács a szabadság és szükségszerűség birodalmáról szóló marxi szövegre mint kiindulópontokra támaszkodva végigvezeti a teleológiai tételezés és a kauzális összefüggés viszonyának elmélettörténeti ábrázolását, elméleti és módszertani következetlenségek sorozatát kénytelen vállalni. A marxi elmélet rekonstrukciójának történeti feltételezettsége abban ragadható meg, hogy a kifejlett árutermelés társadalmának megszüntetését tételező marxi programnak a kapitalizmus világtörténeti meghaladásának univerzális elméleteként való újrafogalmazása az árutermelés relatív fejlettségének különös feltételei között jöhetett létre. Balogh Istvánnál a szocializmus az egyetemes árutermelés egyik megvalósulási formája, a kommunizmus viszont magának az egyetemes árutermelésnek a meghaladása. Úgy ítéli meg: a szocializmus és kommunizmus az árúviszony tekintetében nem egylényegű — mind időben, mind pedig a termelési viszonyok tekintetében jóval nagyobb a különbség a szocializmus és a kommunizmus között az elméletileg előre számítotttnál.

A kötetben szereplő, különböző időben és témában írott tanulmányokat a szocialista árutermelésre vonatkozó felfogás kapcsolja össze. Az egyik legérdekesebb kérdés — melyet több tanulmányban és több dimenzióból is megvizsgál a szerző — az, hogy a marxista elmélet szocializmusra vonatkozó fel-

fogásának mennyi a gyakorlati igazsága. A problémakör történeti vizsgálata során abból indul ki, hogy nem elegendő az árutertermelés tényét megállapítani a szocialista társadalomban, meg kell vizsgálni annak lehetséges következményeit a marxi társadalom- és történetelmélet egészére nézve. A társadalmi formák elméletében Marx kizárta a szocializmusnak az általános árutertermelés egyik formájaként történő elemzését, a szocializmus történelmi kialakulása azonban magával hozza az általános árutertermelés és a tőkés árutertermelés megkülönböztetésének szükségességét, Marx általi azonosításának módosítását. Az elmélet a szocialista árutertermelés tagadásától fokozatosan közelít a szocializmus azon alapvető viszonyainak megragadásáig, amelyek az árutertermelés fennmaradását elkerülhetetlenné teszik, illetve a szocializmust mint az árutertermelés egy különös formáját határozzák meg; ez annál is fontosabb, mivel a reformokat, az áru- és pénzviszonyok hatókörének bővítését nem az elméleti előrelátás alapján, hanem a gyakorlati kényszer hatására valósítják meg. Különösen szükségesnek mutatkozik annak tudomásulvétele, hogy a politika vezetőszerépére vonatkozó marxi prognózisnak semmi köze nincs a Közép- és Kelet-Európában az állam és a társadalom között kialakuló tradicionális viszonyhoz, a társadalomnak az állam alá rendeléséhez. A politikai és gazdasági ellentmondások eltérő fejlődéséről megfogalmazott marxi gondolatokat végül is Lenin bontja ki. Míg Marx *A gothai program kritikájában* a közösségi viszonyok problémáját általános elméleti, történelemfilozófiai oldalról értelmezi, addig Leninnél ugyanez csaknem kizárólagosan konkrét politikai-gyakorlati problémaként jelenik meg.

Lenin 1921 végén és 1922-ben írt fejtegetéseiben implicit módon már benne van annak a lehetőségnek a számbavétele, hogy az árutertermelés nem csupán az átmeneti korszaknak a sajátossága, hanem a szocializmust is jellemzi — veti fel Balogh István. Lenin számára nem a szocializmus és a kommunizmus jelentette az aktuális elméleti problémát, hanem az átmenet időszaka — a vegyes gazdaság legfejlettebb, legszervezettebb, a szocializmusra való átterést közvetlenül szolgáló formája, az államkapitalizmus. Koncepciójában a politikai forradalom időbeli határai kitágultak, és így az átmenetiség időtartama — mivel átfogja a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi szakaszán álló országok problémáját is — megnövekedett. A proletárdiktatúra mint politikai forma és az árutertermelés összekapcsolása révén a szocializmusig tartó időszak úgy jelenik meg felfogásában, mint az árutertermelés sajátos történelmi formájának kibontakoztatása és működése. Leninnél az árutertermelés meghaladását lehetővé tevő kulturális és gazdasági fejlettség a szocializmus alapfeltételeként fogalmazódik meg. Számára a szocializmus mint fejlett — a tőkés gazdasági-kulturális szintnél fejlettebb — társadalom jelenik meg, s csupán ebben az összefüggésben használja a fejlett, vagyis a szocialista társadalom kifejezést.

A szocialista árutertermelés alapvető és meghatározó ténye, hogy a termelés közvetlen feltételei — a munkaerő és a termelési eszközök — egymástól elválasztottan jelennek meg, s ezért ezek egyesítését meghatározott módon kell biztosítani. A szocializmus eddigi fejlődésének legváratlanabb, leginkább zavarba ejtő, elméletileg a legkevésbé előrejelzett ténye az árutertermelés hatókörének bővülése, új történelmi típusának kialakulása. Sokszorta bonyolultabb feladatot kell vállalnia a szocializmusnak annál, amit az elmélet előre sejtett. Mint Balogh István írja: egyidejűleg kell kibontakoztatnia az egyetemes árutertermelést olyan országokban, ahol a tőkés árutertermelés éppen hogy kibontako-

zott, és ugyanakkor biztosítania kell az árutermelés meghaladásának gazdasági-társadalmi előfeltételeit is. Kelet-, Közép-Európa kiterjedtebb áruviszonyai, árukapcsolatai nem az elmaradott fejlődés maradványai, hanem ellenkezőleg, a magasabb szintű gazdasági fejlődés lehetőségei — állapítja meg *Filozófia „itt és most”* című tanulmányában. A térség megújuló, krízisbe torkolló elentmondásai is az árutermelés alapján álló szocialista társadalom és egy ennek ellentmondó ideológiai tradíció, s e tradícióra épülő társadalmi gyakorlat konfliktusából származnak.

A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának, „összhangjának” a szocialista társadalomban az az alapja, hogy mindkettő ugyanabból az értékrendből — a marxizmus—leninizmusból és a szocializmusból — indul ki, de mint Berend T. Iván megjegyzi, a nagyon fontos gazdaságpolitikai és mechanizmuskutatások mellett szegényesek az elméleti jellegű vizsgálatokra fordított erők. Az átfogó reformkoncepciók semmiképpen sem maradhatnak meg a szakközgazdaságtan keretei között — teszi hozzá Balogh István. Az érdemi tudományos vita kevés nálunk, jelentőségük mégsem csekély, mert míg a gazdaságpolitikai gyakorlat lemondott az átfogóbb, radikális reformról, a közgazdaságtudományon belül a politikai gazdaságtan szembehelyezkedett ezzel a folyamattal, s az átfogó reform ideológiai előkészítésének feladatát vállalta magára.

Az alternatívák, illetve azok konkrét előfeltételeinek felkutatása újra meg újra létrehozza saját elméleti és ideológiai előfeltevéseink felülbírálatának a lehetőségét is. Ám a reformfolyamat elmélyítésére törekvő társadalomtudományi kutatások gyökeres ellentételezést jelentő kiindulópontjai (Tőkei, Kornai, Bauer stb.) sajnálatos módon nem segítik elő azon különös létformák kategóriáinak kidolgozását, amelyeket mint az általánossal viszonyban állókat — filozófiai koncepció alapjául tehetnénk meg. A szerző megfogalmazásával: a szocialista gazdaságról szóló elmélet fokozatosan rákényszerült arra, hogy ismerje és elemezze a szocialista árutermelés, a szocializmus áru- és pénzviszonyait, de a reformhullámok során eddig tisztázatlan maradt, hogy mi is a viszony a reformképzelmések, általában a reformfolyamat és a szocializmus mint termelési mód között. Balogh István gondolatsorai ezt a tényt érzékletesebbé teszik, a felvetett kérdések átgondolására, újbóli megvitatására ösztönöznek. A kötetben szereplő tanulmányok jó részét az az igény szülte, hogy a szocializmust ne csupán két nagy társadalmi forma — a kapitalizmus és a kommunizmus — felől, hanem egymást feltételező, egymásra támaszkodó gazdasági és társadalmi viszonyok együtteseként, történelmi rendszerként működő sajátos, különös formaként jellemezzük és vizsgáljuk.

Balogh István legújabb munkája kétségkívül jelentős állomás a magyar társadalomtudományi gondolkodásban. A csaknem ötszáz oldalas tanulmánykötetet végigolvasva megállapíthatjuk: ez a könyv azon munkák sorába tartozik, amelyek érdemben hozzájárulnak mai valóságunk elméleti földolgozásához. A kötet rendkívül gondolatgazdag (éppilyen gazdag az a szakirodalom is, melyet az elemzéshez segítségül hív), s még sok olyan kérdést érint, amelyről itt utalásszerűen sem ejthetünk szót.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében immár évek óta folyó kutatásokhoz szorosan kapcsolódó filozófiai összegzést bizvást tekinthetjük a reform — régóta hiányzó — filozófiájának. S ami a legfontosabb, e könyv is igazolja, hogy a filozófiai gondolkodás eredményeit csak történetiségük ismeretében értékelhetjük igazán, s hogy csak a korábbi művek új módon történő megvilágítása nyújt lehetőséget a további lépések megtételére. (*Magvető*)